

**Şakir ALBALIYEV**

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

*AMEA Folklor İnstitutunun "Mifologiya" şöbəsinin*

*aparıcı elmi işçisi*

*e-mail: albaliyevshakir@gmail.com*

**NOVRUZ MƏRASİM KOMPLEKSİ:  
ÇƏRŞƏNBƏLƏRDƏN BAYRAM AXŞAMINADƏK**

**Xülasə**

Məqalədə ilaxır çərşənbələrdən Novruz bayramına qədərki xalq ənənələri və mərasimləri izlənilir. Dünyanın 4 yaradılış ünsürünü özündə işarələyən 4 çərşənbədən danışılır. Həmin çərşənbələrin timsalında dörd yaradılış ünsürünün yenidən canlanması əsasında yeni həyatın rəmzi olan Novruzun doğuluşu əsaslandırılır. Həmçinin ilaxır çərşənbələrlə Novruz bayramı arasındakı boş günlərin xaotik zaman intervalı olduğu izah olunur. Göstərilir ki, bu xaotik zaman dünyanın yeni kosmik nizamə keçməsi üçün liminal zaman aralığıdır.

**Açar sözlər:** Novruz, bayram kompleksi, çərşənbə, təqvim mərasimi, davranış

**Shakir ALBALIYEV**

**NOVRUZ CEREMONY COMPLEX:  
FROM TUESDAYS TO THE HOLIDAY EVENING**

**Summary**

In the article the folk traditions and ceremonies from pre-Tuesdays to Novruz holiday are investigated. It is said about four pre-Tuesdays that mark four elements of creation of the world in itself. On the example of those pre-Tuesdays the birth of Novruz, a symbol of a new life, is based on the revival of four elements of creation. It is also explained that the chaotic time is the interval of empty days among pre-Tuesdays and Novruz holiday. It is shown that this chaotic time is the liminal time interval for the transition of the world to a new cosmic order.

**Keywords:** Novruz, holiday complex, Tuesday, calendar ceremony, behavior

**Шакир АЛБАЛЫЕВ**

**ОБРЯДОВЫЙ КОМПЛЕКС НОВРУЗ:  
СО ВТОРНИКА ДО ПРАЗДНИЧНОГО ВЕЧЕРА**

**Резюме**

В статье прослеживаются народные традиции и обряды от последних сред года до самого праздника Новруз. Говорится о 4 последних средах года, которые символизируют 4 элемента сотворения мира. Приход Новруза,

символа новой жизни, основывается на возрождении четырех стихий творения по образцу тех сред. Также поясняется, что свободные дни между последними средами и праздником Новруз являются хаотичным временным интервалом. Показано, что это хаотическое время является предельным сроком перехода мира к новому космическому порядку.

**Ключевые слова:** Новруз, праздничный комплекс, среда, календарная обрядность, поведение.

**“Beşgünlük dünya”nın mifik qanunları.** İlaxır Çərşənbə bayramı ilə Novruz bayramı arasında altı gün vaxt qala bilər. Bu zaman ərəfəsi aralıq (liminal) zamana – xaos duruma aiddir. “Dünya 5 gündü, 5 də qara” deyimi bu zamana işarədir. Allah-təala dünyanı 6 günə (“Ol” deyib) yaradıb deyirlər. Məhz bu 5 gündən sonrakı 6-cı gündə artıq Allah-təala dünyanı – yeni həyatın başlanğıcı sayılan Yeni dünyanı (Novruz dünyasını) yaradır. Ona görə də dünyanın 6 yox, 5 günlük “qara dünya” – qaranlıq, cəhənnəm, başqa sözlə, xaos dünyası olması qənaəti el dilində gəzib-dolaşır.

Bu ərəfələrdə insanların xaoslu davranışları da xaos dünyasına xas bir şəkildə sistem təşkil etməklə təbiidir. Papaq atdısı da, qapıpusdusu da, qapı-qapı (dilançı sayaqı) gəzməsi də və s. bu kimi müasir tarixi düşüncədə anormal, ya qeyri-adi görünən hərəkət və davranışlar insanların qəsdən xaos aləminə daxil olub, toparlanmaq enerjisi ilə yüklənməyə doğru yönələn ərəfələrdir. Unutmayaq ki, kosmos xaosdan törənib yaranır.

Bunu müasir həyatımızda svetoforun 3 işığı ilə də – qırmızı, sarı və yaşıl – müqayisə etmək olar. Qırmızı işıq dayan işarəsi verir. Sarı işıqda hökmən gözləməli olursan, sanki o an həyat-hərəkət dayanmış (dayanmağa məcbur edilmiş) olur. Ancaq yaşıl işığın yanması yenidən hərəkətə keçmək, irəliyə doğru sürət götürməyə istiqamətdir – işarədir. Yəni burada da, gördüyümüz kimi, orta zolaq (sarı işıq) məcburi dayanma əmri verir. Eləcə də köhnə illə yeni il olan Novruz bayramı arasındakı 5 günlük vaxtda liminal zaman aralığı olub, yeni bir həyata başlamaq üçün dayanma mərhələsidir. Fərz edək ki, svetoforun qırmızı və sarı işığına məhəl qoymayıb, dayanmadan ötüb keçmək həvəsinə düşərik, onda nə baş verər, xaos – yəni ölüm qalib gələr və həyatımız bir yolluq məhv olar. Bax beləcə də çərşənbələrdə və Novruzda elədiyimiz qeyri-adi hərəkətlər də buna müvafiqdir. Çünki biz o zaman təbiətlə eyni auraya, eyni ritmə girmiş oluruq. Svetoforda hərəkət dayandığı kimi, Novruzda da yaz gecə-gündüz bərabərliyi yaranır, tarazlıq baş verir, eyni zamanda sular dayanır, (zəməzəm suyu məsələsinə diqqət etsək, “zəməzəm” sözü dayanmaq, durmaq deməkdir), bir sözlə, kainatın sükunət halı yaranır və dünya xaosun ixtiyarında olur. Liminal zamana tabe oluruq. İnsanların su ilə fala baxmaları da məhz o məqama bağlıdır ki, sular da lal dayanıb, axmır, təbiəti dinşəmək və dinləmək, təbiətin sirrindən xəbərdar ola bilmək imkanındır və o vaxt fala – gələcək taleyə baxmağa fürsət olur və s.

Başqa sözlə, svetofor insanların yaratdığı liminal zaman aralığı olmaqla insanların bilərəkdən hərəkəti (hərəkətdə olan həyatı) dayandırmaqla yenidən irəliyə hərəkət etmələri üçün səfərbər olunmağa xidmət edirsə, İləxır çərşənbə və Novruz bayramları ərəfələri də İlahi tərəfindən, təbiətdən gələn liminal zamana insanların tabe olması anlamına gəlir. Bu səbəbdən də bu günün prizmasından qeyri-adi görünən çərşənbə və Novruz davranış və hərəkətlərinin mahiyyətində xaosluq durumun tələblərinə uyğun kod və şifrələrin dayandığının fərqi varmıdır. Miflətin dünyanın qanunlarına söykənən anormal təsir bağışlayan hərəkətlərə və rituallara müasir dövrün baxışı ilə yanaşı dəyərləndirmə apararsa, yanlış düşüncələrə yol açmış olar. Bunlar “beşgünlük dünya”nın qanunlarından irəli gələn miflətin görüşlərinin sirləridir.

**Su çərşənbəsi.** Tədqiqatlarda üçü yalançı, dördü isə doğruçu çərşənbə olmaqla yeddi çərşənbənin keçirilməsi ilə bağlı məlumatlara da rast gəlirik. Üç yalançı çərşənbənin (“Oğru üskü”) birinin – yəni sonuncusunun bəzi bölgələrdə anılması (qeyd olunması) faktı bu gün də mövcuddur. Adında ifadə olunduğu kimi, yalançı çərşənbələr yalandan – sönük şəkildə qeyd olunduğundan, görünür, sonradan bu üç çərşənbənin hamısını cəmləşdirməklə sonuncusunda ümumi bir törən keçirməyi daha uyğun – məqbul hesab edib xalqımız. Ancaq bu “yalan”ın özündə də bir “qabaqda gələcəklik eləmək” – yəni simvolik olaraq qarşılamaq missiyası var. Çünki bu yalançı çərşənbələr “doğrunu” gözləməyə – doğruçu çərşənbələri ümidlə bəkləməyə bir hazırlıq mərhələsi – özünü toparlama instinktidir.

Əslində qalsa, doğruçu çərşənbələrlə bağlı da buna bənzər bir hal müşahidə olunmaqda, sezilməkdədir. Bunu kütlə, toplum iləxır çərşənbənin daha şən və təmtəraqlı keçirilməsi kimi səciyyələndirir. Hətta bəzi bölgələrdə ilin axırını çərşənbəsinin Novruz bayramına nisbətən daha böyük coşqu ilə keçirilməsini söyləyənlər də var. Təəssüflər olsun ki, mütəxəssislər, folklorşünaslar ilin son çərşənbəsinin digər çərşənbələrə nisbətən daha böyük şadlıqla, haray-həşirlə keçirilməsinin səbəbini onu simvolizə edən ünsürlə (torpaqla, yellə və s.) əlaqələndirirlər: guya torpaq bar-bərəkət simvolu olduğu üçün və s. Düzdür, bu əlamətin də rolu var. Ancaq əsas və başlıca səbəb onunla bağlıdır ki, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, üç yalançı çərşənbə sonuncu yalançı çərşənbədə adına uyğun şəkildə “yalandan” – sönük şəkildə qeyd olunduğu kimi, dörd doğruçu çərşənbənin də sevinc dolu coşqusunun ən parlaq təzahürü – ən pik həddi məhz sonuncu doğruçu çərşənbənin – ilin son çərşənbəsinin üstündə ümumiləşmiş olur. Hansı ünsürün, hansı təbiət stixiyasının (su, od, torpaq, yel) adını daşmasından asılı olmayaraq, məhz sonda, axırda gəldiyinə görə və insanlar təbiətin çillələrindən bütövlükdə qurtulub xilas olmağın şərəfinə ilin axır çərşənbəsinə daha çox həvəslə və böyük ruh yüksəkliyi ilə bayram edirlər. Bu coşqunun sirri təbiətdən gəlir və insanlar çillədən qurtulmanı elliklə – kütləvi olaraq bu cür yüksək əhval-ruhiyyə ilə şənlik içərisində keçirirlər. Bunu təbiət hadisəsinin cəmiyyətdəki əks-sədası (assosiasiyası) kimi də dəyərləndirmək olar.

Dörd doğruçu çərşənbənin hər birini tədqiqatçılar müvafiq olaraq təbiətdəki dörd yaradılış ünsüründən birinin adı ilə bağlayırlar. Bu haqda mərhum professor, görkəmli folklorşünas Azad Nəbiyev yazır: “Əzəl çərşənbə suya tapınma inancı ilə başlayır. Hamı hələ gün doğmamışdan su üstünə gedir, təzə suda əl-üzünü yuyur, bir-birinin üzərinə su çiləyər, su üstündən atlanır, yaralıların yarasına su səpirdilər. İnanca görə “təzə su” – daha doğrusu, Əzəl çərşənbənin sübh tezdən köpüklənən ağ suyu dərdlərin dərmanı idi. Ehtimal ki, Xızırın dirilik çeşməsindən su içdiyi, Koroğlunun “Qoşa bulağı” tanıdığı gün də elə Əzəl çərşənbə günü olmuşdur.

Əzəli inamlarda su sağlamlığın rəhni idi. Su çərşənbəsi günü “təzə su”dan keçənlər, azarını-bezarını ona verənlər ilboyu xəstəliklərdən uzaq olardılar. Elə həmin gün su üstündə bir sıra ayinlər icra edilərdi. Səsi batanlara, danışa bilməyənlərə bu sudan içirdərdilər. Bir çox xəstəliklər Su çərşənbəsində sağaldılardı.

Su qırağında, bulaq başında, arx kənarında suyu çağırən, onun qüdrətini, böyüklüyünü, müqəddəsliyini tərənnüm edən nəğmələr oxunardı” (1, 155).

Göründüyü kimi, ilk doğruçu çərşənbəni su stixiyası ilə bağlayan professor suyun yaradıcı gücü, şəfəverici xassələri ilə bağlı mifik inancları da yada salır.

Məlumdur ki, qış fəslinin içindən keçərək yaz fəslinə doğru – Bahar bayramına, Novruz bayramına doğru yaxınlaşıyıq. Çillələr də – yəni ilaxır çərşənbələr də qış fəslində – qışın üçüncü ayı olan Boz ayda bayram ab-havası ilə keçirilir. Hər çərşənbə öz atributu ilə – bir yaradıcı təbiət stixiyasını təmsil etməklə, həm də özlüyündə təbiətin müəyyən bir fəslini simvollaşdırır. Bu baxımdan düşündükdə, su çərşənbəsi həm də qışı işarələyir. Suyun donmuş – ölmüş, cansız halı kristallaşmış qar formasında, yaxud buz şəklində qış fəslində təzahür edir. Bu səbəbdən qışı dörd yaradıcı ünsürdən biri olan su stixiyasının fəaliyyətdən qaldığı, donduğu təbiətin ağır çilləli dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Belə olan təqdirdə su çərşənbəsinin ayin və rituallarının nəyə hesablandığı məsələsi düşündürücüdür.

İnsanlar su çərşənbəsində çərşənbənin suya düşdüyü inancı ilə yaşayırlar. Yəni donmuş suyun donunun açıldığını, suyun canına istilik düşdüyünü – suya can gəldiyini (suyun ölmüş halı sayılan qar və buz halından xilas olduğunu) beləcə, bayram ab-havası ilə keçirərlər. Eyni zamanda su çərşənbəsində insanların su üstünə, bulaq, çay başına axın etmələri, suyu bir-birlərinin üstünə səpmələri və s. bu kimi ayin və rituallar hamısı həm də su əyəsində xoş getməsi, su ruhunu razı salmaq, qış fəslini təqlidi yolla əzizləmək, qış fəslinin soyuq donunu – buzunu, qarını yumşaltmaq, mülayimləşdirmək və s. kimi missiya daşıyır. Başqa sözlə, donuq, qar kimi, buz kimi soyuq (sulu) qış fəslindən xilas olub həyatverici bahar fəslinə doğru can atmağın ritual olaraq cəmiyyətdəki əks-sədasıdır su çərşənbəsi! Əbəs deyildir ki, su tanrısı Abana xoş getsin deyərək nəğmələr də çağırır-oxumuşlar:

Aban abana gəldi,  
Aban imana gəldi.  
Abana yol verin,  
Abana qol verin.  
Gödəkcə al Abana,

Döşəkcə sal Abana.  
Al Aban haylı gəlib,  
Al Aban paylı gəlib.  
Xurcununda seli var,  
Boxçasında yeli var.  
Hay verin Abana,  
Pay verin Abana.  
Xan Aban haylı olsun,  
Doqqazı saylı olsun... (1, 158)

“Aban nəğmələri” silsiləsindən nümunə gətirdiyim yuxarıdakı misralarda da su tanrısını rəhmə gətirməyin, könlünü almağın musiqili bir dildə ritmik notları açıq-aydın hiss olunur. “Xurcununda seli var” misrasında isə birbaşa qarın-buzun rəhmə gəlib yumşalması – əriməsi hesabına çaylara axıb töküləcəyi – torpaqların barını – bərəkətini artıracaq sel-su gətirəcəyi fikri-arzusu qabarıq görünür. “Hay verin, pay verin Abana” misallarından isə çərşənbə sovgatı vasitəsilə təqlidi – magik hərəkətlər fonunda su ruhuna pay-hədiyyə verilməsi arzusu görünür.

Su ilə bağlı qədimdən gəlmə türkəçarələrə üz tutaq:

- Su çərşənbəsində övladı olmayan qadının başından qırxaçar camdan su töksən övladı olar.
- Su çərşənbəsində qorxan adamın başından üç dəfə sağdan, üç dəfə soldan su atsın qorxusu keçər.
- Ürəyi keçən adamın üzünə su çiləsən özünə gələr.
- Su çərşənbəsində qorxan adama qorxduğu yerdə su içirdərlər.
- Yel xəstəliyi olanı İstisuya apararlar (1, 166).

Misal gətirilən inanc və türkəçarə üsullarına diqqət yetirdikdə, görünür ki, burada həm suyun mifik – magik təsir gücü, həm də real təsir gücü öz əksini tapıb. Bu da xalqımızın mifik dünyasında da, gerçək təfəkküründə də suyun təbii fakt olaraq nə qədər dərəcədə mühüm yer tutduğunun bir göstəricisidir. Mifik dünyamızda da, gerçək həyatımızda da su yaradılış ünsürü kimi müqəddəs sayılıb. Su çərşənbəsi isə mif və reallığın əlamətlərini ritual hadisə olaraq özündə yaşadır.

### **Od çərşənbəsi**

Çərşənbələrin ikincisini od ünsürü ilə əlaqələndirən mərhum professor Azad Nəbiyev yazır ki, “Türkdilli xalqlarda Ülgen tanrısının yaranması da təsadüfi deyildir ki, Günəş – Od – Atəş anlamı ilə bağlıdır. Nisbətən sonralar zərdüştilik də Odun və Günəşin bu müqəddəsliyini saxlamış, oda sitayiş anlam və etiqadı yarandıqdan sonra Günəş – Od – Atəş istisinin beş növü ilə əlaqədar şənliklər keçirilmişdir...

...Od çərşənbəsində Günəş – Od – Atəş anlamı çox geniş ölçülərdə qəbul və dərk olunur, təbiətin dörd ünsüründən biri olan Oda erkən inam və etiqadlar silsiləsini yaradardı. Bu inanc dünyası isə Odun əbədiyyəti, müqəddəsliyi tapınmasını doğurmuşdur.

Od çərşənbəsi – Günəş – Od – Atəş inamı ilə bağlı yaddaşlarda qalan bir çox nəğmə, etiqaad, mərasim, mif və rəvayətlər bu günümüə qədər gəlib çatmışdır” (2, 262).

Göründüyü kimi, od çərşənbəsi günəşin bəlgəsi olaraq, atəşpərəstlikdə oda, atəşə inamın təzahürü olaraq səciyyələndirilir. Həm də od dörd yaradılış ünsüründən biridir. Yeni həyatın doğuluşu rəmzi olan Novruz bayramı qabağı keçirilən od çərşənbəsinin mühüm missiyası isə odun yaradıcı stixiyası ilə əlaqədardır. Bu münasibətlə təbii ki, müxtəlif cür ayin və rituallar, həmçinin nəğmələr vardır. Qodu xanla bağlı mərasim və oxunan nəğmədə də bunun arxaik izləri seçilir. Qodu günəşin rəmzidir. Günəşin rənginə uyğun şəkildə qırmızı parçadan düzəldilən gəlincik kukla “Qodu” adlanır. Onu da deyim ki, Qodunu büt-pərəstliklə əlaqələndirib, kuklanı isə Allahın bütü kimi də hesab edirlər. Ancaq bizə məlum mərasim və nəğmələrdə onun atəşpərəstliklə bağlı cizgiləri aydın görünür.

Qodu xan, Qodu xan,  
Söndürmə odu, xan.  
At üstə ad gətir,  
Ulusə od gətir...  
Qodu xan daldadır,  
Al atı yaldadır...  
Qoduya at apar,  
Dalınca çat apar.  
Yalında yat apar,  
Qan-tərə bat apar...

Qodu xan yoldadır,  
Əlləri baldadır.  
Büsatı daldadır.  
Sözü bal Qodu xan,  
Özü al Qodu xan.

Qodu xan Göy xandır,  
Qodu xan Dağ xandır.  
Qodu xan Ağ xandır.  
Sözü bal Qodu xan,  
Özü al Qodu xan (1, 169).

Nəğmənin nəqərat hissəsində təkrarlanan “Özü al Qodu xan” ifadəsi od rəngində al (qırmızı) Qodu xana işarə edir. Yaxud əvvəlinci misralarda Qoduya müraciətlə söylənən “Söndürmə odu, xan”, “Ulusə od gətir” kimi ifadələr də Qodunun odla-günəşlə bağlılığına açıq işarə edir. “Qoduya at apar” misrası isə öz yorumunu başqa bir folklor mətnində – “Günəşə qurban kəsmək mərasimi”ndə açıq-aşkar tapır:

Günəş istisini arzulayan ulu babalarımız Odlu çərşənbədə səhər tezdən günəşə qurban aparardılar. Daha erkən çağlarda aparılan belə qurban, adətən, kəhər at olardı. Bir nəfər yedəyindəki atı uca bir təpənin üstünə qaldırardı. Əlində balta olan başqa bir nəfər isə arxadan onları müşahidə edərdi.

Gün doğanda at təpənin üstündə olar, günəşin doğması şərafinə onu qurban kəsərdilər.

Xalqda belə inam olardı ki, qırmızı kəhərin günəşə qurban kəsilməsi adamlara xoşbəxtlik və səadət gətirərdi.

Bu mərasim xalqımızın ən qədim görüşlərindən olub, bir sıra qayayüstü rəsmlərdə də əks olunmuşdur. Kəlbəcər qayayüstü təsvirlərində də bu mərasim qeydə alınmışdır” (1, 175).

Professor Azad Nəbiyevin təqdimatından oxuduğumuz bu mətn “Qodu xan” nəğməsində söylənən “Qoduya at apar” misrasının üzərinə işıq salır. Deməli, Qodu Günəşin bəlgəsi, Qoduya aparılan at isə günəşin doğmasının şərafinə kəsilən atı işarələyir. Bəs nəyə görə od çərşənbəsində, həmçinin bununla bağlı nümunə verdiyimiz mərasim və nəğmə mətnlərində oda bu qədər önəm verilir?

Məlumdur ki, qış fəslində gecənin – qaranlığın uzunluğu, çox olması ilə xarakterikdir. Deməli, qaranlığın işığı (metaforik olaraq şərin xeyiri) üstələdiyi soyuq-ölgün qışdan yaz fəslinə – ictimai səviyyədə Novruz bayramına qovuşmağın bir yolu da işıqdan-oddan keçir. Işığın mənbəyi, odun təbii batareyası isə günəşdir. Yazın gəlişi həm də gecə-gündüz bərabərliyi və ondan sonra isə gündüz saatlarının uzanması ilə xarakterikdir. Deməli, Novruz öncəsi keçirilən od çərşənbəsi mahiyyətə magik – təqlidi xarakterli günəşi arzulama – istiliyi, odu öymə və qarşılama mərasimidir. Qışın donuq – ölgün suyunu (buzu və qarı) əritmək üçün mütləq od, günəş (istilik) lazımdır. Bax insanların od çərşənbəsi adı altında keçirdikləri mərasimin nüvəsində – fəlsəfi qatında təbiəti və cəmiyyəti qışın şaxtasından xilas edə biləcək odun-atəşin, günəşli günlərin gəlməsi arzusu, ideyası ifadə olunub. Torpağın, suyun, ümumiyyətlə, təbiətin canına istilik gəlməlidir ki, oyanma, yeni həyat başlasın. Od, istilik bu cəhətdən ən vacib amil olduğuna görə bütün çərşənbələrdə (hətta yalançı çərşənbələrdə belə) və Novruz bayramının özündə tonqallar çatılır. Bax yandırılan ocaqlar, qalanan tonqallar günəşin, odun, işığın – başqa sözlə, həyatverici hərəkətin bəlgəsi olmaqla odun yaradıcı gücünü təəcəssüm etdirir.

Onu da qeyd edim ki, od həm də fəsil kimi yay fəslini özlüyündə simvollaşdırır. Fəsillər içərisində qızmar olması, yandırıcı günəş şüaları ilə fərqlənməsi məhz yay fəslinə xasdır. Bolluğun, bərəkətin, artımın himayəsi olan Günəşin yaradıcı gücünün stixial missiyası od çərşənbəsinin üzərinə düşən müqəddəs yüküdür.

**Yel çərşənbəsi.** Yel çərşənbəsini üçüncü hesab edən professor A.Nəbiyev 4 cür – 4 libasda küləkdən bəhs edib, Azərbaycan mifologiyasında ağ libasda Ağ yelin, qara libasda Qara yelin, göy libasda Xəzrinin və qırmızı paltarda isə Gilavar küləyinin olduğunu diqqətə çəkib yazır:

“Yel çərşənbəsi günü Yel bu dördlüyün məcmusundan ibarət hesab olunur və qısa müddətdə bütün dünyanı dolaşır. Beləliklə, Yer üzərini gəzib dolanan Yel təsəvvürdə antropomorfik obraza çevrilir.

Daha erkən təsəvvürlərdə isə küləklə eyni kökdən olan yelin həqiqətən, kult və tanrı səviyyəsinə yüksəldiyi məlumdur. Belə ki, bir çox xalqların erkən təsəvvürlərində, eləcə də müqəddəs kitablarında Yel Ərzi idarə edən qüdrətli tanrılardan biri hesab olunur.

Əski inamlarda Yel ya özü tanrıdır, ya da dünyanı idarə edən tərəfindən göndərilən qüdrətli bir antropomorfdur. O, lazım olanda insanları əzizləyir, onlara kömək edir, qəzəblənəndə isə adamları cəzalandırır. “İncil” və “Zəbur”da Yel tanrısının qüdrəti vəsf olunur. “Tövrat”da isə dörd növ Yel ilahəsinin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

“Quran”da isə Yelin Allah tərəfindən göndərildiyi, onun Allahın mərhəmət və cəza antropomorfu olduğu qeyd edilir.

Zərdüştilər də Küləyi müqəddəs saymış, onu tanrı hesab etmişlər. “Avesta”da deyilir ki, “...Yelin gücü qüdrətli Hörmüzün gücüdür... Yel Hörmüzdən güc alıb dünyaya ayaq açmışdır” (2, 262-263).

Alimin fikirlərindən də bir daha məlum olur ki, qısa müddətdə bütün dünyanı gəzib-dolaşan Yel antropomorfik obraz kimi təsəvvür olunur. Eyni zamanda professor “İncil”, “Zəbur”, “Tövrat” kimi səmavi dini kitablarda da Yel tanrısından bəhs olunduğu, “Quran”da Yelin Allah tərəfindən göndərildiyi, “Avesta”da isə Yelin Hörmüzdən güc alması haqda dini-mifik görüşlərə də toxunur. Bütün bunlar isə kökü mifik – astronomik dünyagörüşlərdən qaynaqlanan Novruz bayramının tərkib hissəsi olan Yel çərşənbəsindəki Yel obrazının dini-mifik və real səciyyəsinə bütövlükdə anlamağa əsas verir.

Yel çərşənbəsi bir fəsil kimi özlüyündə həm də yaz fəslini təəcəssüm etdirir. Buradaca onu da qeyd edim ki, tədqiqatçılar arasında axırıncı çərşənbənin torpaq, yaxud Yel çərşənbəsi hesab olunması ilə bağlı fikir ixtilafları da mövcuddur. Mən də bir folklorşünas kimi Yel çərşənbəsinin üçüncü yox, dördüncü, yəni sonuncu ilaxır çərşənbə olduğu qənaətinəyəm. Çünki yel çərşənbəsi yaz fəslini işarələməklə baharın gəlişini müjdələyən çərşənbədir. Ona görə də Yel çərşənbəsi özünün ardınca bahar fəslinin – Novruzun özünü gətirir. Düzdür, prinsipə baxanda, aralarında bir həftəlik zaman fərqi var, bu da bir tərəfdən götürdükdə elə də böyük zaman deyil. Ancaq elə həm də bunu böyük zaman hesabı kimi də qəbul etmək olar. Çünki əgər hər həftəarası özlüyündə ilin dördüdə biri hesab olunan bir fəslə simvollaşdırırsa, demək, bu həftələr böyük bir vaxt ölçüsünün yükünü [zwnd’ çəkən təbiətin ağır çillələri – çərşənbələri kimi də düşünülə bilər.

Ancaq mən bu yazıda bu məsələni o qədər də qabartmadan deyim ki, Yel çərşənbəsinin yaradıcı stixiyası Yel, külək olaraq qalır. Yel çərşənbəsində güdülən əsas məqsəd isə Yel ruhunu, Yel tanrısını razı salmaqdan ibarətdir. Yəni insanlar təqlidi-magik mərasimlər, ayinlər icra etməklə, Yel tanrısının şərəfinə nəğmələr-mahnılar oxumaqla Yel ruhunu ram etməyə, onun dağıdıcı fəlakətindən xilas olub,

xeyirxah təbiətini özlərinə doğru yönəltməyə cəhd edirlər. Bunu sayısız sayda folklor örnəklərimiz də təsbit edir. Misal üçün, “Yel baba mərasimi” adlı mətnə üz tutmaqla da bunun təzahürünü açıq-aydın şəkildə görmək olar:

“Xırmanda dəni samandan ayırmaq vaxtı gələndə camaat Yel babanı çağırır deyir:

– Yel baba, gəl Ağ atına arpa-saman apar!

Bəzi yerlərdə ona nəğmə ilə də müraciət edirlər:

– A Yel baba, Yel baba,

Tez gəl baba, gəl baba.

Sovur bizim xırmanı,

Atına ver samanı.

Dən yığılıb dağ olsun,

Yel babamız sağ olsun.

A Yel baba, Yel baba,

Qurban sənə, gəl baba.

Taxılımız yerdə qaldı,

Yaxamız əldə qaldı.

A Yel baba, Yel baba,

Qurban sənə, gəl baba.

Sovur bizim xırmanı,

Atına ver samanı,

Dən yığılıb dağ olsun,

Yel babamız sağ olsun.

Əcdadlarımızın inamına görə, bu çağırışdan sonra Yel baba gəlib xırmanı sovurar, samanı aparıb öz atına verər, təmizlənmiş dən isə adamlara qalardı.

Xırman sovurulub, taxıl döyülüb qurtarandan sonra oxuyardılar:

Xırmanda şana qaldı,

Yel əsdi, şana qaldı.

Xırmana bir qız gəldi,

Saçı nişana qaldı” (1, 189).

Mətndən görünür ki, Yel baba Ağ atı ilə birgə öyülüb – vəsf edilir. Ağ at ifadəsi burada bir tərəfdən yelin özünün gözəgörünməzliyinə – ağ, yəni gözəgörünməz şəffaf anlamında ağ rəngdə olmasına rəğmən işlədilib, digər tərəfdən məşhur Azərbaycan xalq nağılı olan “Ağ atlı oğlan” nağılının da məzmunundan – qayəsindən gördüyümüz kimi, Ağ atlı oğlan xeyirxah və xilaskarlıq obrazını simvolizə edir. Bu məqamda mən özüm uşaq vaxtlarımdan eşitdiyim bir qarğış nümunəsini də xatırlayıram: “Səni ağ yel əysin”. Burada ağ yel vasitəsilə insana zərər vurulması, sağlamlığına xətdər yetirilməsi kimi bəddua arzulanır. Bu, nə deməkdir? Yel ruhunun – ağ yelin qəzəbinə tuş gəlmək qarğıışı var burda. Deməli, Yel çərşənbəsində Yel babayla bağlı mərasimdə insanlar Yel babaya xoş getmək üçün və ondan xeyir-bərəkət, ruzi diləmək üçün ona əzizləyici sözlərlə üz tutub: “Yel baba, gəl Ağ atına arpa-saman apar” deyirlər. Bu, Yel babanın ruhunun

oxşanması və onun Ağ atına arpa-saman nəzir-niyaz edilməsi yolu ilə ondan xeyir-bərəkət istənilməsidir.

“Yel babamız sağ olsun” alqışı ilə ondan kömək istənilməsi – “Sovur bizim xırmanı” deyilməsi isə əski çağlardan – taxıl sovuran texnikanın və s. olmadığı dövrlərdən soraq verir. “Yel babamız sağ olsun”, “Qurban sənə, gəl baba” kimi alqış və çağırışlarda isə Yel ruhuna edilən xoşməramlı dualar bir daha magik-təqlidi üsulla Yel babanın – Yel tanrısının mərhəmətini və köməyini, yardımını qazanmağa xidmət edir.

Taxıl xırmanda sovrulub qurtarandan sonra oxunan nəğmədəki “Xırmana bir qız gəldi, saçını nişanə qaldı” sözlərində isə “Xırmana gələn qız” obrazı xalq təfəkküründə doğum – artım, bərəkət – bolluq timsalında öyülüb – vəsf edilmişdir. Gətirdiyimiz mərasim nümunəsindən və nəğmədən də aydın görünür ki, Yel çərşənbəsində Yel tanrısının, yaxud tanrı tərəfindən göndərilən Yel ruhunun oxşanılması – əzizlənməsi müqabilində yelin sərt təbiəti yumşaldılır, yumşalan – həlimləşən yel (külək, hava) təbiətə – dünyaya ılıq nəfəs, isti meh, yumşaq külək şəklində ayaq basır və öz gülümsəyən çöhrəsi, nəvazişi ilə donmuş dünyaya təzə can bəxş edir. Yaz fəslə dedikdə təsəvvürümüzə ilk növbədə havaların istiləşməsi gəlir. Sərhəd bilməyən hava kütləsi öz ılıq nəfəsi ilə – hərarətverici mehi ilə bütün sərhədləri aşaraq “qısa müddətdə bütün dünyanı dolaşır” – bütün kainata, yer və göy aləminə yaz havası, bahar küləyi gətirir. Beləcə, 4 yaradıcı həyat ünsüründən biri olan hava amili bahar nəsiminin timsalında yel, külək şəklində bütün aləmi yenidən cana gətirir. Təbiət qış yuxusundan oyanır, libasını soyunub müvəqqəti ölmüş, qış yuxusuna getmiş (yuxu da müvəqqəti ölüm kimidir!) cansız və canlı aləmə yeni həyat bəxş olunmuş olur. Külək vasitəsilə ağacların, bitkilərin tozlanması və s. kimi amillər də məhz yelin yaradıcı gücünün sayəsində gerçəkləşir. Bu kimi məsələləri də bir arada düşündükdə, havanın yaradıcı stixiyasındakı gücün mənzərəsini təkcə dini-mifoloji yox, həm də real baxımdan seyr etməyin mümkünlüyünü görürük.

**Torpaq çərşənbəsi.** “Axır çərşənbə İlə axır çərşənbələrin mərasim, ayin, etiqad, oyun və şənliklərlə ən zəngin olanıdır. Burada əvvəlki çərşənbələrdə icra olunan bütün ayin və mərasimlər daha şən, kütləvi xalq şənlikləri kimi qeyd olunardı. Bu çərşənbənin şənlik və mərasimləri özünəməxsusluqlarla daha çox seçilərdi. Şənliklər sübh tezdən suya tapınma ayini ilə başlayardı. Adamlar su üstünə çıxar, su üstündən atdanar, dərdini, arzusunu suya danışar və ondan imdad dilərdilər. xalqa qarşı ədalətsiz iş görənləri. ədavət salanları, nahaq qan tökənləri suya tapşırma xalq arasında geniş yayılmışdı. Bu çərşənbədə bir sıra başqa ayinlər də keçirilirdi, xalq günortaya qədər ayinləri icra edərdi, sonra isə havarçalar (yelləncəklər) asılar, başqa şənliklər başlardı.

Axır çərşənbənin axşam şənlikləri daha gür keçirilərdi. Üzərlik yandırılar, tonqallar alovlanır, bacalardan torbalar sallanar, qurşaq atılar, qulaq falları qurular, di və s.

Axır çərşənbədə yeni əkiləcək torpaq sahələrində, əkin yerlərində kütləvi şənliklər keçirilərdi. Bir çox hallarda isə sayaçıların, cütçülərin nəğmələri, mərasimləri yada düşərdi. Ümumilikdə, axır çərşənbədə torpaq əzizlənər, adamlar torpağı təmizləməyə çıxar, bostan və dirriklərdə müxtəlif ayinlər icra edərdilər.

Odla bağlı şənliklər, əsasən, axşam-tərəfi, qaş qaralanda başlar və gecəyarıya qədər davam edərdi.

Selə, Atəşə, Yelə və Torpağa tapınmanı bütövlükdə özündə əks etdirən Axır çərşənbə, İləxır çərşənbələrin islamdan və zərdüştilikdən əvvəlki görüşlərlə daha çox bağlı olduğunu göstərir” (1, 192-193).

Prof A.M.Nəbiyev “Torpaq çərşənbəsi” oçerkində İləxır çərşənbə mərasiminin Selə, Atəşə, Yelə və Torpağa tapınmanı bütövlükdə özündə yaşatdığını göstərir. Bu fikir əslində İləxır çərşənbəyə məntiqi baxımdan obyektiv elmi yanaşmanı əks etdirir. Özündən əvvəlki digər üç çərşənbənin ayin və mərasimlərini də özündə cəmləşdirməklə müşayiət olunan axır çərşənbə mahiyyətə həm də bu çərşənbələr sıralanmasının yekun aktı, çərşənbələr silsiləsinin pik nöqtəsidir. Hər biri müvafiq olaraq yaradıcı təbiət stixiyasının qışın ağır çilləsindən xilasolma bayramı kimi keçirilən bu çərşənbə şənlikləri nəticədə öz yekun akkordunu Novruz bayramına təhvil-təslim edir. Bu təhvil-təslim coşqusu qışın ağır çillələri üzərindəki qələbə sevincini estafet olaraq Novruz bayramına ötürür. Kədər paylaşılanda – bölüşəndə azaldığı kimi, sevinc hissləri də bölüşəndə çoxalır. Özündən əvvəlki üç çərşənbənin sevincini də öz üstünə qalaqlayan İləxır çərşənbənin sevincin kulminasiya həddi kimi yüksək təmtəraqla müşayiət olunması təbiiliyi əks etdirir. Üstəgəl İləxır çərşənbə də bu bayram coşqusunu estafet olaraq Novruz bayramına həvalə edir. Təbiətin sevinci ilə cəmiyyətin sevinci də bu məqamda üst-üstə düşməklə, necə deyərlər, M.Müşfiq demişkən, “qiyamət üstündən qiyamət olur”. Təbiətin sirri budur: insan da təbiətlə həmrəy olanda, təbiətlə özün bütöv görəndə səmimiyyət və xoşbəxtlik yaşanır. İləxır çərşənbə (eləcə də Novruz bayramı) mahiyyətə təbiətlə cəmiyyətin bir araya gəlməsi, bütövlük nümayiş etdirməsi bayramıdır. İnsanlar bu bayramlarda sanki təbiətlə dil tapıb ünsiyyət qura bilirlər, təbiətin dili ilə danışmağı bacarırlar: “Adamlar dan yeri söküləndə bulaq başına gedər, axar suda əl-üzlərini yuyar, sonra arxın üstündən atlanardılar. Qız-gəlinlər səhənglərinin dibinə yeddi balaca daş salardılar. Özü də həmin daşları bulağın gözündən götürərdilər. Kişilər isə üç böyürtkən qanadı qırıb evə gətirər, qapının, darvazanın başına, ya da astanasına keçirərdilər. Səhəngə salınan yeddi daş, eləcə də böyürtkən qanadları o biri ilin son çərşənbəsinədək orda qalardı. Yeniyetmələr və cavanlar özləri gəzib qapı ağzına dəsmal, ya da papaq atardılar. Ev sahibləri onların papağına şirni, qoz, fındıq, qovurğa qoyub qaytarardılar. Əgər dəsmal atan oğlan birinin qızını istəsəydi, onda dəsmalın qırağını düyünləyərdi. Ata-ana qızlarını ona nişanlamağa razı olsa, dəsmalın düyününü açar və qızın belinə bağlayardı. Razı olmasalar, dəsmala şirni qoyub geri qaytarardılar” (3, 70-71).

Tədqiqatçı Kəmalə Osmanovanın təqdimatından gətirdiyim bu folklor örnəyində adamların dan üzü bulaq başına getmələri və s. kimi ayin və hərəkətlər

icra eləməyi fonunda sanki insanların təbiətlə - bulaqla, səhəngə bulağın gözündən yeddi daş götürüb atmaqla, habelə yeniyetmələrin qapılara dəsmal və ya papaq atmaqları ilə simvol dilində ürəklərində niyyət tutmaqla sorğu-suallarına həmin əşyalarla davranışın müqabilində cavab almaqları və s. bu kimi amillər elə bil ki, insanların təbiət dilində danışmalarıdır. Magik davranışlarla, rituallar vasitəsilə arzu-niyyətlərini ifadə eləmələri sosial ünsiyyətin bioloji-təbii əsaslarla baş tutmasıdır. Buna bəlkə də “lal dili” də demək olar. Lal adamlar bir-birlərini hərəkət və mimikalarla anladıqları kimi, ilaxır çərşənbələrdə də tutulan niyyətə müvafiq olaraq görülən tədbirin nəticəsi – dəsmal atan oğlanın istədiyi qızla bağlı verdiyi üstüörtülü işarəyə aldığı rəmzi cavabın timsalında – təbiətin dilində əşyalar vasitəsilə aldığı cavab idi.

Bəli, ilaxır çərşənbənin (eləcə də Novruzun) sirli-sehrli əlamətlərindən biri də bu bayram(lar)da insanların təbiətlə bir aurada nəfəs almaları, hətta Süleyman peyğəmbərin bildiyi “quş dilinə” vaqif ola bilmələridir. Bizim üçün adi günlərdə edə bilməyəcəyimiz qeyri-adi hərəkətlərimizin məhz bu bayram günlərində təbiiliklə, adiliklə qarşılanması özü də “quş dili”ndən xəbər verən əlamətdir. İlaxır çərşənbə ilə bağlı mövcud olan bir sıra ayinlərə və s. diqqət etməklə bir daha dediyimizin şahidi olarıq: “İlin axır çərşənbəsi keçirilən fallar ən çox su kultu ilə bağlıdır. Novruz suyu ilə bağlı bir neçə falı nümunə göstərək: “İlin axır çərşənbəsində su dolusu kasa götürüf onun ucuna pambıq dolanmış iki iynə atırlar. Əgər iynələr bir-birlərinə yaxınlaşır, görüşürlərsə, onda ürəyinizdə tutduğunuz niyyətə çatacaqsınız” (12, 10). İnəmə görə “Novruz bayramı axşamı qızlar axar su yanına bir yumurta, iki (qara, qırmızı) karandaş qoyurlar. Səhər tezdən yumurtanı götürüb baxırlar. Əgər yumurtada qırmızı yazı varsa, onun taleyi yaxşı, qara yazı varsa, taleyi qara, pis olacaq (50, 38). İlkin su insanların tək-cə taleyini müəyyənləşdirmir, eyni zamanda onları təmizləyir: “Axır çərşənbə gəjesinin səhəri sübh tezdən duruf axar su üstünə getmək, suya salam verif, üstünnən üç dəfə atdanmaq, sonra da həməən sudan bir qab gətirib həyət-bacaya, evin dörd bucağına səpmək gərəkdi. Deyirlər ki, belə edəndə ilin xoş gələr, ağrı-acı görməzsən” (3, 72).

Ayrı-ayrı bölgələrə məxsus olan bu folklor nümunələrində xalqımızın bayramla bağlı mifik inanclara söykənən xoş diləkləri, pak arzu və niyyətləri özünün parlaq ifadəsini tapmışdır.

El-obada addanar,  
Şirin olar, daddanar.  
Gah attanar, yellənər,  
Gah alışar, oddanar.

Açması Axır çərşənbə olan bu tapmacada da xalqımızın bayramla bağlı bədii-poetik düşüncələri ifadə olunmuşdur. Yaxud:

Mal etsən malın olar,  
Şanında balın olar.  
Yazda, yayda çullanar,  
Qış fəsli yalın olar.

Cavabı torpaq olan bu tapmacada isə xalqımızın torpaqla bağlı metaforik düşüncələri əksini tapmışdır. Torpaq çərşənbəsinin keçirilməsindən əsas niyyət isə “qış vaxtı yalın olan” torpağın əzizlənməsi hesabına əyninə baharın yaşıl libasının geyindirilməsi – tapmacada deyildiyi kimi, “yazda, yayda məxməri otlarla, rəngbərəng təbii örtüklə çullanmasıdır”. İlin sonuncu çərşənbəsini torpaq ünsürü ilə əlaqələndirən tədqiqatçılara görə, məhz torpaq çılpaq – yalın əyninə yaşıl libas geyinməklə qışın ağır çiləsindən qurtulmuş olur və beləliklə təbiət öz Bahar adlı zərli-zibalı, tərəvətli taxtına oturmuş olur. Tapmacaların ifadə olunduğu metaforik dil də əslində “quş dili” kimi möcüzəvi – əsrarəngiz bir dildir və insanlar bu füsunkar dillə də torpağı əzizləyib-öyməklə onu qışın ağır soyuq çilləsindən çıxarmağı düşünmüşlər. Beləliklə, torpağın payızda və qışda əynindən çıxartdığı yaşıl libasını təzədən əyninə taxmaqla onun məhsuldar olmasını və bol ruzi-bərəkət verməsini arzulamışlar. İlaxır çərşənbədən sonra gələn Novruz bayramı da özlüyündə elə barlı-bəhərli yaz fəslinin gəlişini simvollaşdırır.

**Novruz bayramı: qadağalar və zərbələr.** Hər bir xalqın milli bayramı həm də onun milli varlığının ifadəsini göstərir, bir xalq kimi bütövlüyünün, mütəşəkkilliyinin göstəricisi kimi onu təsbit edir. Mifoloji və gerçək təfəkkürdə (bir) il adlı zaman vahidi özünəməxsus səciyyəvi əlamətləri baxımından ayrı-ayrı zaman intervallarına hesablanan dövrü və qapalı təkrarlanan bayram günləri ilə müşayiət olunur. Hər bir xalq, etnos, millət özünün bir toplum, cəmiyyət olaraq dünyabaxışının, həyat-məişət tərzinin ifadəçisi olaraq belə günləri müqəddəsdəşdirir, ona bayram donu geyindirir. Xalqımızın etnik-milli kimliyinin əsas göstəricilərindən biri kimi belə bayramların başında il dəyişməsi ilə müşayiət olunan Novruz bayramı gəlir. Bu baxımdan Novruz bayramı xalqımızın milli ruhunun, yaşamının təəcəssümüdür. Bir xalqı, bir milləti mənəvi olaraq məhv etməyin bir yolu da onun bayramlarına edilən təcavüzdür. “Xalqımızın XIX yüzillikdəki Türkmənçay tarixi faciəsindən sonra imperiya ideoloqları müxtəlif yollarla Novruzu milli yaddaşdan silib ilhaq etdikləri ərazilərdə yeni-yeni bayramları dəbə mindirməklə onu gözdən salmağa, xalq içərisində unutmurmağa böyük ciddi-cəhd göstərirdilər. Təəssüf ki, bu ənənə Sovetlər dönəmində daha ağırlı şəkildə davam etdirildi. Novruzun milli bayram kimi keçirilməsi üzərinə daha ciddi qadağalar qoyuldu, o, dini bayram hesab edilərək dövlət tərəfindən gözdən salındı. Ötən əsrin 60-cı illərindən ölkədə milli özünüdərəkə böyük qayıdış başladığı zaman qadağalar da yavaş-yavaş səngidi. İnzibati-idarə aparatının yüksək vəzifələrinə milli kadrlar gəldikcə onlar fürsət düşdükcə milli dəyərlərin dirçəldilməsinə öz dəstəklərini verməyə başladılar. 1966-cı ilin əvvəllərində dövlət əhəmiyyətli yüksək vəzifəyə yenicə irəli çəkilən ulu öndər Heydər Əliyev yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Novruz bayramının Bakıda təntənəli şəkildə keçirilməsinə öz ilk töhfəsini verə bildi. Bu vaxt belə bir şərait yaranmışdı: keçmiş SSRİ ilə Türkiyə arasındakı münasibətlərdə bir istiləşmə başlamışdı. Ölkənin baş naziri A.Kosıginin Türkiyəyə rəsmi səfəri planlaşdırılmışdı. Bu münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına böyük önəm verən dövlət ideoloqları türkdilli Sovet respublikalarının birində türklərlə çox səmimi münasibət-

lərin mövcud olduğunu nümayiş etdirmək üçün Novruz bayramını təntənəli şəkildə təşkil etməyi planlaşdırmışdılar. Səfərin hazırlıq mərhələsində Türkiyə Respublikasının prezidenti və baş nazirinin də Sovetlər ölkəsinə səfəri gündəmə gəldi. Özbəkistanda qeyd edilməsi nəzərdə tutulmuş Novruz bayramının Bakıda keçirilməsi qərarlaşdırıldı.

Bu təklifə Türkiyə tərəfi böyük dəstək versə də, onun reallaşması Azərbaycan rəhbərliyinin, xüsusən tədbirin keçirilməsinin tam təhlükəsizliyinə təminat verən Heydər Əliyevin böyük səyi nəticəsində mümkün oldu. Az sonra Azərbaycanda, xüsusən Bakıda Novruz bayramının keçirilməsinə böyük hazırlıq işləri başladı. Hazırlıq işlərinə və bayramın keçirilməsinə rəhbərlik xalqımızın görkəmli ziyalıları və Azərbaycan KP MK-nın ideoloji işlər üzrə katibi Şıxəli Qurbanova tapşırıldı. “Bahar bayramı” adlı ilə keçirilən Novruz bir çox məhrumiyyətlərə məruz qalsa da, o il Azərbaycanda təntənəli şəkildə qeyd edildi. Bu da o vaxt SSRİ Ali Soveti Rəyasəti Heyətinin sədri işləyən A.Mikoyanın və onun əlaltılarının böyük qəzəbinə səbəb oldu. Erməni separatçılarının liderləri Levon Şaumyan, Mariyetta Şaginyan, Sero Xanzadyan və onlarla başqalarının imzası ilə Kremlə məktublar axını başladı. Bu məktublarda Sovet rəhbərlərinə Azərbaycanda dini bayramın bərpa edilməsi və bu ad altında geniş antisovet kompaniya aparılması barədə böhtanlar başlıca yer tutur, Azərbaycan rəhbərliyinin cəzalandırılması tələb edilirdi. Doğrudur, bayramın qadağası ilə bağlı Moskva rəsmi sənəd imzalamadı, ancaq Novruzun adının çəkilməsi yenidən yasaqlandı, bu barədə təbliğat və tədqiqat işləri üzərinə yenidən ciddi senzura nəzarəti qoyuldu. Azərbaycanda Novruzun bayram edilməsi yenidən qapandı. Novruz üzərindən qadağaların götürülməsindən xeyli sonra daha bir təşəbbüs edildi. Akademik Mirzə İbrahimovun yazdığı kimi, “Azərbaycan Kommunist Partiyasının 1988-cı ilin noyabrında bu bayram üzərindəki qadağaları silib atmasını xalq böyük fərəh və ruh yüksəkliyi ilə qarşıladı...” ( bax: Novruz, toplusu, Bakı, Yazıçı, 1989). Ancaq bu qərar kağız üzərində qaldı. Novruzun yenə ümumxalq bayramı kimi dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi baş tutmadı. Bir toplusu nəşr edilməklə, bir neçə məqalə yazılmaqla iş bitmiş hesab edildi. 1990-cı ildəki Qanlı Yanvar hadisələri zamanı hökumət “matəm günlərində” bayram keçirmək olmaz” deyərək Novruzun üzərinə yeni yasaqlar qoydu. Ancaq mart günlərində akademik Fuad Qasımlı Dövlət Televiziyasında, – “Xalqı yasa saxlamaq olmaz, Novruz xalqı daha sıx birləşdirir” – deyərək bayram nəşrləri üzərinə qoyulmuş qadağaları ləğv etməyə çağırırdı, ilk dəfə olaraq televiziya efirində “İlaxır çərşənbələr” barədə silsilə verilişlərlə çıxış edib xalqı öz milli dəyərlərini qoruyub saxlamağa çağırırdı.

1992-cı ildə bayramın tarixini, adət-ənənələrini əks etdirən “Novruz bayramı” adlı yeni suvenir əsər çap edildi (bax: Novruz bayramı, Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1992). Ölkəmizdə xalqın böyük ruh yüksəkliyi ilə öz milli dəyərlərini yaddaşa qaytarmasının yeni mərhələsi başladı.

Fərəhli haldır ki, cəmiyyətimiz dədə-babadan miras qalmış Novruz əxlaqi dəyərlərini bu gün də yaşadıb davam və inkişaf etdirməkdədir. Azərbaycan xalqı öz

müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra – 1993-cü ildə Novruz bayramı mərhum prezident, ulu öndər Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ümumxalq bayramı elan edilmiş, onun üzərindən bütün qadağalar birdəfəlik götürülmüş, xalq Novruzunu hər yerdə özünün böyük milli bayramı kimi kütləvi şənliklərlə qeyd etməyə başlamış, Novruz beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək dünyaya sürətlə yayılmağa başlamışdır.

Təbii ki, yüzilliklər ərzində böyük Novruz heç də həmişə birmənalı münasibətlə üzləşməmişdir. Onu qəbul edən tayfaların bir sıra yaz mərasimlərinin və regional bayramlarının Novruzla çarpazlaşma prosesi də baş vermiş, müəyyən tayfalar içərisində bayram özünün folklorlaşma həyatını da yaşamışdır. Türk tayfaları içərisində isə bu proses nisbətən daha güclü olmuşdur. Ayrı-ayrı tayfaların bir sıra kiçik, xırda İləxır, İlbaş mərasimləri Novruzla çarpazlaşmış, müxtəlif soylar içərisində isə onlar bəzən öz əski qəliblərini də qoruyub saxlaya bilmişdir. İslamı qəbul etməmiş qaqauzlar, tuvinlər, xakaslar başqa tayfa və soylar içərisində isə belə folklorlaşma daha rəngarəng olmuşdur. folklorlaşma bayramın bir sıra mərasimləri kimi hətta onun dörd müqəddəs çərşənbəsinin sıra düzümündən və adlarının təhrifindən də yan keçməmişdir.

Bayramı tam formatda keçirməyə imkanı olmayan, oturaq həyata qismən gec keçmiş, eləcə də Azərbaycan ərazisinə sonralar gəlmiş bir sıra tayfalar – tərəkəmələr, padarlar, azsaylı qonşu soylar içərisində daha fəal halda baş vermiş bu folklorlaşma nəticəsində otuz günlük Boz ay içərisində hər biri yeddi gündən ibarət dörd çərşənbənin sayı yeddiyə, bəzən də doqquza çatdırılmış, yaxud onların yalançı çərşənbə, kül çərşənbə, qara, ölümlər çərşənbəsi və sair kimi məhəlli adlarla əlaqələndirilməsinə təşəbbüslər edilmişdir. Bununla da, Novruzunu söykəndiyi dörd bəşəri kökdən-çərşənbələrdən məhrum edərək bayramı bayağılaşdırmağa, onu dünyanın yaz bayramları silsiləsindən ayıraraq kiçiltməyə, ona İləxır, İlbaş kimi adlar verməklə Novruzunu bir ulusda, soyda, obada keçirilən məhəlli bayram səviyyəsinə endirməyə cəhdlər göstərmişlər. Təəssüf ki, Novruzunu təhrif edən belə yabançı hallara bu günün özündə də bir sıra mətbuat səhifələrində, radio və televiziya efirlərində, üzdənirəq kitab səhifələrində təsadüf olunur” (1, 75-77).

AMEA-nın müxbir üzvü, mərhum professor Azad Nəbiyevin “Novruz sülh, dostluq və humanizm bayramıdır” adlı etnoqrafik oçerkindən geniş şəkildə gətirdiyim yuxarıdakı sitatda xalqımızın milli kimlik bayramı olan Novruz bayramına qarşı edilmiş (və edilməkdə olan) tarixi düşmənçiliklər bir daha bizi ayıq salmağa çağırışdır. Bu fikirlər sadəcə tarixi hadisələri xatırlatma deyil, eyni zamanda bir folklorşünasın qaldırdığı həyəcan səsi və həm də ki xəbərdarlığıdır. Burada bir tərəfdən sovet siyasi rejiminin Novruz bayramı üzərində qoyduğu qadağadan söhbət açılır, bir tərəfdən bu rejimə havadarlıq edən tarixi düşmənlərimiz olan ermənilərin (A.Mikoyanın, Levon Şaumyanın, Marietta Şaginyanın, Serqo Xanzadyanın və b.-nin timsalında) Novruz bayramına qarşı düşmənçiliyi ilə milli düşmənçiliklərini apardıqları diqqətə çatdırılırsa, digər tərəfdən də öz içərimizdən bilərəkdən və ya bilməyərəkdən Novruz bayramına vurulan zərərdən bəhs olunur.

Bununla folklorşünas alim həyəcan signalı verib, xəbərdarlıq edir ki, Novruz bayramı ilə bağlı mətbuat səhifələrində, radio və televiziyalarda mütəxəssis fikri səsləndirilməlidir, folklorumuzun biliciləri bu haqda mülahizələrini bildirməlidirlər. Əks halda görkəmli alimin dediyi kimi, “Novruzu təhrif edən yabancı hallarla bu günün özündə də rastlaşacağıq”. Xalqın milli varlığının təəcəssümü olan Novruz bayramı haqda yanlış-yabancı çıxışlar etmək özü də milli dəyərlərimizə qarşı vurulan yolverilməz zərbə hesab olunmalıdır. Hər bir halda xalqın milli-mənəvi həyatının ifadəsi olan müqəddəs dəyərlərlə bağlı və eyni zamanda bunun bariz nümunəsi kimi Novruz bayramı haqqında peşəkar mütəxəssis, görkəmli folklorşünas rəyi əsas götürülməli, hər təsadüfi adamın, qeyri-peşəkar şəxsin fikirləri ictimai dairələrə ayaq açmamalıdır. Əks təqdirdə yanlışlıqlar baş alıb gedər, yalanla həqiqət arasında çaşış qalarır.

Novruz bayramına qoyulan qadağalar tarixin müxtəlif dövrlərində xalqımıza qarşı aparılan siyasi-ideoloji zorakılıqlar idi. Belə ki, xalqın milli bayramına yasaq qoyulması elə həm də xalqın milli həsiyyətinə, milli şüuruna qarşı aparılan siyasi düşmənçilik demək idi. Novruz bayramına vurulan zərbələr isə həm bu cür vasitələrlə xarici düşmənlərimizdən gəlib, həm də bilərəkdən və ya bilməzlikdən daxilimizdən baş alıb gəlib. Bunun da bir sıra səbəbləri vardır.

Birincisi. Təəssüflər olsun ki, bəzən folklorşünaslarımız da da bayramın daxili mənə qatlarına enə bilmədiklərindən, onun üzdən görünən cəhətlərinə müasir dövrün gözü ilə yanaşıb, yanlış düşüncədə olmuşlar və nəticədə düzgün olmayan fikirlər söyləmişlər. Halbuki Novruzun səsi – sorağı tarixin arxaik zamanlarından gəlir və o özlüyündə mifik dünyagörüşün əlamətlərini yaşadır. Buna görə də Novruz bayramında müşahidə olunan bir sıra qeyri-adiliklərə müasir dondan yanaşmaq səhvdir və bu xüsusda səhv, qeyri-elmi münasibət sərgiləmək özü də bayramın mahiyyətinə kölgə salmaqla ona istər-istəməz ciddi zərbələr vurur, ictimai dairədə çaşqınlığa yol açır.

İkincisi. Müstəqillik dövründə söz-mətbuat, ekran-efir azadlığından istifadə (əslində sui-istifadə) etməklə qeyri-peşəkarlar, folklorşünas olmayanlar da Novruz bayramı haqqında danışır, yazır, müsahibələr verirlər ki, yenə də Novruz bayramının əsl mahiyyəti kölgədə qalır və bu yöndən də yanlışlıqlar cəmiyyətə ayaq açır. Yenə də qeyri-obyektiv-münasibətin fonunda son nəticədə zərbə Novruza dəyir. Yəni mahiyyət kölgədə qaldığından, bayağı və bəsit düşüncə cəmiyyətə təqdim olunur və ictimaiyyətdə fikir çaşqınlığı yaradır.

Üçüncüsü. Novruz hamımızın bayramıdır. Buna görə də hamımız Novruzun içindəyik və onu hər il böyük təntənə ilə bayram edirik. Novruzun xoş ovqatı bizim həyatımıza, məişətimizə, bir sözlə, daxili mənəvi dünyamıza köçdüyündən, Novruz bayramı da (öz sevinci, coşqusu ilə) bizim içimizdədir. Yəni biz Novruzla iç-içəyik, Novruz bizim içimizdədir, biz də Novruzun içində. Məhz bu səbəbdən də hər kəs Novruz bayramı ilə bağlı zəngin xoş təəssürata malikdir. Bu amil hər bir adamı Novruzla bağlı danışmağa, yazmağa, müsahibə verməyə sövq edə bilər. Ancaq bu məsələ hər bir sıradan vətəndaşın Novruz bayramı ilə bağlı hansısa illüziyalı fikir

səsləndirməsinə, yanlış mülahizələr yürütməsinə haqq vermir. İnformasiya vermək olar, Novruzu bir fərd, toplum olaraq necə keçirmələri haqda məlumat vermək olar (əslində belə olmalıdır!). Folklorşünaslar isə eşitdikləri bu folklor materialı – söylənilən informasiya üzərində müşahidə və təhlillər aparmaqla mütəxəssis rəyi bildirməlidirlər. Təəssüf ki, belə olmur və nəticədə Novruzun mahiyyətini bilmədən onun haqqında yanlış mülahizələr söylənilir. Bax bu da Novruz bayramına vurulan bir zərbə olur. Yenə təkrar deyirəm: Novruz Bayramı zəngin adət-ənənələrlə keçirilir və xalqımızın hər bir nümayəndəsi bu mərasimi necə qarşıladığını, bayram etdiyini danışmağa borcludur. Amma bu informasiyanın zəminində bayramın ritual-mifoloji köklərini araşdırıb, mülahizə yürütmək artıq bu sahənin araşdırıcıları olan elm adamlarının işidir. Hər kəs öz vəzifəsini bilsə – informator eşidib-gördüyünü danışsa, folklorşünaslar da bu informasiyanın işığı ilə gedib tədqiqatlarını aparsalar, onda doğru-dürüst nəticələr əldə olunar, bayramımızı da yabançı zərbələrdən qoruyarıq.

## **ƏDƏBİYYAT**

1. Azərbaycanda Novruz (Toplayanı, nəşrə hazırlayanı və elmi redaktoru Azad Nəbiyev) Bakı, “Çıraq”, 2012, 272 s.
2. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, I hissə, “Turan nəşrlər evi, Bakı, 2002, 680 s.
3. Osmanova K. Xalq mərasimləri və nəğmələri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 96 s.
4. “Xudafərin” qəzeti, № 3-4 (6869-6870), 21 mart 2023.

*Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant 27.01.2023  
Son variant 09.02.2023*